

УДК: 378

Л.І.Орехова

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського

ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА БОРИСА ГРІНЧЕНКА В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ПЕДАГОГІЧНОГО НАПРЯМКУ

У статті доведено, що на основі аналізу просвітницько-педагогічної діяльності Бориса Грінченка виявлено та узагальнено позитивний досвід поширення ідеї національного та духовного відродження, єднання нації та розбудови національної школи, наукові елементи якого можна використовувати в сучасному навчально-виховному процесі, у системі підготовки фахівців педагогічного напрямку, зі застосуванням інформаційних технологій, таких, як: дистанційне навчання, електронні підручники, електронні бібліотеки, мультимедійні засоби, мережа Internet, у навчальних програмах із вивчення української мови.

Аналіз сучасної вищої школи в Україні показує, що питання, які були поставлені Борисом Грінченком століття тому назад є актуальними і сьогодні. Для створення єдності України та збереження духовності нації, необхідно докласти неабияких зусиль до вирішення питання українізації вищої школи. Для найбільш гармонійного та результативного вирішення такого надскладного питання як розвиток духовності, національного піднесення та етнічного єднання є застосування досвіду та практичних порад видатних українських педагогів-просвітителів, серед яких, на наш погляд, найбільш конструктивним та цілісним є досвід Б. Грінченка.

Аналіз педагогічної системи Б. Грінченка свідчить, що цей талановитий вчений засвоїв кращі надбання світової педагогіки і поєднав їх з національними традиціями виховання та формування особистості, з потребами духовного відродження української нації. У своїх наукових, педагогічних, публіцистичних, художніх творах він розглянув усі найважливіші аспекти педагогіки: мету і завдання, принципи, зміст, форми, методи навчання і виховання дитини, загальнокультурну, професійно-педагогічну підготовку викладача, взаємодію навчального заклада та соціального середовища, студентську видавничу справу, соціально-культурні функції педагогічної науки і практики, взаємозв'язок навчальних закладів і державних інститутів. Можна сказати, що погляди та ідеї Б. Грінченка були дуже вагомими і формували соціальну і педагогічну свідомість сучасників, впливали на розробку наукової теорії національного виховання, на практику навчання.

Мовна ситуація в Україні неоднозначна. Немає жодної іншої європейської країни, де мова етнічної меншини набула б такого ж поширення, що й державна мова, – а державна була б на певних територіях мовою меншості населення. Причину цього можна знайти в історії України. Від середини XVII ст. схід України, що був частиною Російської імперії, зазнавав русифікації. За часів СРСР цей процес поширився на всю територію України. Наслідком цього є нинішня двомовність країни, хоча в деяких регіонах говорять і кількома іншими мовами.

На підставі даних перепису населення можна стверджувати, що етнічний склад України має явно виражений полярний склад між україномовним та російськомовним населенням від західних до східних областей, або, умовно, ліво- та правобережна Україна. На підставі вищенаведеного можна стверджувати, що на сьогодні ми маємо загострену етнографічну ситуацію, яка потребує державного контролю. Завдання українських педагогів, як першої ланки у вихованні молодого покоління, полягає в нівелюванні мовних розбіжностей за етнічним складом.

Українська педагогіка як наука та як соціальний інститут повинна взяти на себе роль інструменту, за допомогою якого український Державний інститут влади зможе безболісно провести коректну українізацію населення країни. Дане ствердження не повинно сприйматись як заклик до знищення іншомовних культур або традицій національних меншин, а повинно гармонійно вписати будь-які народності в українське суспільство. На сьогодні ми маємо ситуацію діаметрально протилежну в порівнянні з періодом кінця XIX – початку XX століття, коли відбувалася примусова русифікація україномовного населення. У теперішній ситуації вважаємо за доцільне застосування засобів та методів, запропонованих Борисом Грінченком.

Аналіз історико-педагогічної та психолого-педагогічної літератури показав, що в працях сучасних науковців глибоко досліджувались багатоаспектні питання творчої спадщини Б. Грінченка, а саме: його педагогічні ідеї (М. Веркалець, В. Дурдуківський, С. Єфремов,

А. Животенко-Піанків); життєвий шлях та бібліографічні нариси (Ю. Єненко, А. Погрібний); суспільно-політичне життя (В. Борисенко, Б. Пастух, Л. Сахно, В. Чорновол, В. Шаян); літературна спадщина (Г. Грищенко, Ю. Єненко, Є. Єфремов, В. Погребенник); лінгвістичні засади опрацювання текстів (В. Задорожний, М. Кравченко), але недостатньо розглянуте питання щодо використання спадщини Бориса Грінченка у сучасному навчальному процесі.

На основі аналізу просвітницько-педагогічної діяльності Б. Грінченка виявлено та узагальнено позитивний досвід поширення ідеї національного та духовного відродження, єднання нації та розбудови національної школи, наукові елементи якого можна застосовувати в сучасному навчально-виховному процесі, у навчальних програмах із вивчення української мови.

Концепція національної школи, яка була розроблена Б. Грінченком, базувалася на системі національного виховання. В основі концепції національної школи Б. Грінченка лежить реалізація ідей демократизму, народності, гуманізму, надання змісту навчання й виховання національного характеру, що передбачає вивчення рідної мови, народознавства, фольклору, вітчизняної культури, історії, географії, мистецтва, засвоєння духовних цінностей та ідеалів українського народу.

З погляду національного виховання Борисом Грінченком розглядаються культурологічні, гуманітарні, креативні підходи до формування особистості. Навчально-виховний процес, із позицій Б. Грінченка, є частиною духовного життя суспільства, яке передбачає трансляцію і подальший розвиток особливої національної та загальнолюдської культури, широкого наукового знання про світ і про людину.

Так, слід взяти на озброєння деякі принципи навчання, які запропонував Б. Грінченко: природовідповідності навчально-виховного процесу; послідовного викладу, систематизації знань.

Наведені принципи слід розглянути в плані застосування в сучасних освітніх закладах до вирішення нагальних навчально-виховних проблем. На наш погляд, сучасні програми навчання мають глибоке наукове обґрунтування, міцну практичну базу, багатий історичний досвід, але не можуть подолати, на перший погляд, зовсім незначну перешкоду – зробити українську мову рідною для дитини будь-якої народності. Таке становище, на наш погляд, можна виправити, якщо ми будемо дотримуватися принципів, які наслідував Б. Грінченко.

З даної проблеми, на нашу думку, постають декілька не вирішених питань, головним з яких виступає те, що випускники середніх шкіл з російською мовою викладання мають проблему при навчанні в україномовних вищих навчальних закладах.

З метою вирішення вказаних питань вважаємо за доцільне застосовувати в навчальному процесі принципи, які запропонував Борис Грінченко. У своїй просвітницько-педагогічній діяльності серед дорослої аудиторії Б. Грінченко базувався на принципах: різнобічного розвитку особистості; системності подання матеріалу.

У сучасних умовах реалізацію цих принципів можна зробити більш гнучку та з застосуванням сучасних інформаційних технологій у вищій освіті. Б. Грінченко бачив реалізацію вказаних принципів через друковане слово, тобто книги та періодичні видання. В рамках сучасної освіти можна організувати централізовані системи дистанційного навчання та публічні електронні бібліотеки, які будуть містити не тільки навчальні програми, підручники, а й матеріали для більш широкого розвитку особистості. Такі заходи, з погляду на значне розповсюдження мережі Internet, дозволять в домашніх умовах переглянути навчальний матеріал, скорегувати та доповнити програму розвитку, розширити свої знання. Створення централізованих електронних бібліотек дозволить вирішити питання своєчасного забезпечення підручниками та наглядними посібниками.

Б. Грінченко, відносно реалізації принципу природовідповідності, запропонував наступну програму дій: 1) не можна розвивати мовлення у відриві від мислення, як і мислення у відриві від розвитку мови; 2) початкове оволодіння рідної мови здійснюється шляхом залучення до доступних для студентів видів діяльності та спілкування; 3) тільки за допомогою української мови (або іншої рідної мови), як засобу викладання, студенти повинні засвоїти російську (або іншу, яку необхідно вивчити) мову, літературну, а не народну мову, що постає як мета викладання [4, С. 4].

З погляду на сьогоднішній день, можливо здійснити адаптацію програми розвитку з урахуванням сталого становища в освіті на Україні. За Б. Грінченком реалізація цього принципу потребує на початкових роках навчання вести викладання рідною мовою з поступовим переходом до державної мови. Даний захід дозволить поступово підготувати студента до повноцінного сприйняття програми вищих навчальних закладів українською мовою.

Останнє із проблемних питань, яке виникає в абітурієнтів та студентів вищих навчальних закладів, які вивчали російську мову як основну мову навчання розкрито в принципі послідовного викладу, систематизації знань. Б. Грінченко зазначав, що принцип цілеспрямованого і

безперервного розвитку людини повинен забезпечуватися не тільки в процесі занять у виші, а й під час роботи над книгою поза ним. Частково, вирішення даного питання, нерозривно пов'язане із необхідністю створення системи централізованих національних електронних бібліотек та систем дистанційного навчання. Дуже часто студент втрачає інтерес до матеріалу, який викладається внаслідок узагальнення матеріалу, орієнтування навчальної програми до певного середнього рівня навчання. Застосування додатково дистанційного навчання дозволить персоніфікувати процес навчання, зацікавити школяра чи студента, більш чітко та глибоко розкрити його навички та схильність до тих чи інших наук. Певна річ, що процес такого навчання повинен спрямовуватися та коригуватися досвідченими викладачами.

Прикладом застосування в навчальному процесі в рамках сучасної школи може виступати спецкурс «Теорія та практика просвітницько-педагогічної діяльності Бориса Грінченка». Метою реалізації спецкурсу є підвищення професійної компетентності педагогів, які будуть здійснювати навчання та національне виховання учнів, формувати ставлення до культури, мови, національних традицій; розкриття творчого потенціалу студентів філологічного факультету, виявлення і стимулювання педагогічної творчості.

До основних завдань спецкурсу відносимо: надання детальної інформації про педагогічну діяльність Б. Грінченка як складову національного виховання; про особливості розвитку освіти у навчальних закладах Слобожанщини; ознайомлення з сучасним баченням принципів національного виховання, які запропонував Б. Грінченко; отримання знань про методи та форми організації навчально-виховного процесу за Б. Грінченко; уміння реалізувати різні методи і організаційні форми навчання в школі. Формою організації спецкурсу «Теорія та практика просвітницько-педагогічної діяльності Бориса Грінченка» є практичні заняття, під час яких відбуваються виступи студентів з доповідями, повідомленнями, проведення дискусій з основних питань спецкурсу, аналіз історико-педагогічної, методичної, психолого-педагогічної літератури. До матеріалів спецкурсу включені питання, які спрямовують студентів на подальше самостійне вивчення проблеми.

З проведеного детального аналізу педагогічного досвіду Б. Грінченка виділили актуальні аспекти, які можуть і повинні бути застосовані в сучасній системі освіти. Виділено скриті соціальні ризики, які можуть бути розв'язані за допомогою просвітницько-педагогічних принципів, які запропонував та ввів у своїй педагогічній практиці Б. Грінченко, чим довів їх дієвість та цінність для сучасників. Запропоновано приклади реалізації просвітницько-педагогічних принципів Б. Грінченка в умовах сучасності.

На підставі аналізу методичної літератури та педагогічних статей, що було досліджено, можна стверджувати, що Б. Грінченко у своїй просвітницько-педагогічній діяльності, виділяє словесні, наочні та практичні методи просвітницької діяльності. На практиці Б. Грінченко поєднував словесний метод з наочним та практичним. Основою для поєднання усіх методів було слово. Адже саме завдяки слову – основному джерелу знань можна реалізувати всі згадані методи. Словесна форма спілкування викладача та студента, на думку Бориса Грінченка, була основою в навчанні рідною мовою, але, на жаль, реалізувати весь процес навчання лише за допомогою діалогу між студентом і викладачем – неможливо, тому необхідно доповнювати словесний метод навчання наочним та практичним методами. Реалізація наочного методу навчання може, наприклад, полягати в ілюстрації до матеріалу через інформаційні технології, що викладається на уроках, демонстрації будь-яких фізичних процесів, спостереженні за природними явищами тощо. Практичний метод навчання, на думку педагога, як правило, слід використовувати для поглиблення та закріплення здобутих теоретичних знань.

Борис Грінченко, як педагог-реформатор, у своїх методах навчання використовував досвід відомих педагогів, наприклад, запозичив із робіт К. Ушинського метод пояснювального читання, розвинув цей метод, адаптував його до власної системи навчання та висунув до цього методу такі вимоги: поєднувати з кожним прочитаним словом відповідне йому значення; засвоювати думку, виражену в кожному реченні прочитаного тексту; відчувати й розуміти зв'язок між реченнями та суттю всього твору в цілому.

Видатний педагог, Борис Грінченко вважав індивідуальне навчання найбільш ефективною системою навчання, але, беручи до уваги недостатність часу та методичного матеріалу для такої форми навчання, педагог наполягав на впровадженні аудиторно-практичної системи організації навчальної діяльності.

З аналізу педагогічної праці Б. Грінченка можна виділити основні форми організації навчання: заняття – як основна форма організації навчання; домашня робота; наукові товариства; додаткові заняття; самостійна робота.

Для реалізації процесу навчання студентів у повному обсязі перш за все необхідно забезпечити належний рівень підготовки викладацького персоналу, у зв'язку з чим необхідно дбати про можливість навчання самих педагогів. Він займав чітку позицію щодо необхідності та доцільності створення і розширення матеріальної та науково-методичної бази для підготовки спеціалістів у галузі педагогіки та виховної діяльності. Б. Грінченко в своїх наукових працях та на сторінках періодичних видань неодноразово звертав увагу на основні проблеми та завдання професійної підготовки вчителів. Одним з методів вирішення питання щодо підвищення рівня підготовки вчителів, Б. Грінченко пропонував проведення спеціалізованих педагогічних курсів, але, як поборник систематичності в будь-якому виді навчальної діяльності, педагог наголошував, що такі курси повинні бути регулярними, мати чітку тематичну спрямованість, повинні відповідати загальнодержавній програмі підготовки вчителів, логічним продовженням такого висновку було створення Б. Грінченком програми підготовки вчителів.

Формування такої програми для національної школи було життєво необхідним кроком, тому що здебільшого вчителі в сільських школах були малограмотні не тільки в програмі історії України та культури, а й загальних дисциплінах, тобто склалася ситуація, коли занепад української науки та культури зазнав значних розмірів. Викладачу він відводив вирішальну роль у навчанні і вихованні молодого покоління. Педагогічну працю Б. Грінченко розглядав як виключно складну і почесну, показуючи своїм прикладом, як і що необхідно робити для поліпшення і вдосконалення процесу навчання.

На думку Б. Грінченка, єднання інтелігенції та звичайного люду може мати велику користь не тільки для простого народу, а й для інтелігенції. Митець вважав, що справжній сенс життя та діяльності полягає в розумінні інтересів свого народу, і тільки при взаємному розумінні можливе досягнення видатних цілей. На етапі єднання Б. Грінченко виділяє першочергове завдання: оволодіння інтелігенцією українською мовою, «а найголовніше, що коли всі школи у нас од нижчої до вищої будуть українські, то вони швидше поєднають інтелігенцію з робочим народом» [1, С.21]. Для реалізації такого задуму Б. Грінченко радить розпочати підготовку української науково-педагогічної інтелігенції, прикладом чого може служити досвід роботи в Галичині і на Буковині: в початкових школах, гімназіях, університетах, де навчальний процес викладачі і професори ведуть українською мовою, а у вищих навчальних закладах діють українські кафедри літератури, історії, фольклору, етнографії. Безперечно, викладачі та професори, які викладають українську мову, на думку Б. Грінченка, є яскравими представниками української інтелігенції і саме через них та завдяки їм можливий швидкий розквіт української національної школи. Борис Грінченко стверджував, що інтелігенція повинна бути організатором та об'єднуючим началом у боротьбі за національну культуру і освіту, передавати майбутнім поколінням національний культурно-історичний досвід, зберігати та поповнювати духовну скарбницю українського народу.

Сам Б. Грінченко десять років працював вчителем. Про його початкові роки вчителювання Д. Пісочинець писав: «Зрозуміло, що учителювання Грінченкове було тут не працею для шматка хліба, щось далеко більше і важливіше. Це і навчання народу, просвітлення його свідомості, на цю працю він поклав свої кращі молоді літа, перший запал, хист і міць свого юнацтва. Це була і перша проба власних сил, хисту та ширості.» [7].

Упродовж всього періоду активної педагогічної діяльності Б. Грінченко брав активну участь у роботі учительських з'їздів, де ставив питання про необхідність розширення загальноосвітньої і спеціальної педагогічної підготовки майбутніх вчителів, створення умов для їх самоосвіти, організацію учительських курсів, відкриття педагогічних бібліотек, видання педагогічної літератури та поліпшення матеріального стану вчителів [3].

Високо оцінюючи суспільне призначення педагога, Б. Грінченко одночасно говорив про його відповідальність перед суспільством. Тому він приділяв велике значення професійним якостям педагога, рівню його підготовки та морального стану. Передусім, Б. Грінченко висував високі вимоги до інтелектуального рівня викладача. Педагог повинен мати широку загальну і педагогічну освіту, бути психологом і мати глибокі знання в галузі того предмету, який викладав. Викладач і в процесі педагогічної діяльності повинен багато читати і постійно збагачувати свої знання.

Викладач повинен своїми знаннями стверджувати свій авторитет, який в свою чергу, допомагав йому дисциплінувати аудиторію. Звідси величезна роль особистого прикладу викладача і високі вимоги до його особистості. Перш за все, викладач, на погляд Б. Грінченка, повинен відзначатися своєю справедливістю, витриманістю, щирістю; йому потрібно бути діяльним, добре володіти словом, висловлюватися ясно, голосно, вміти спонукати та зацікавлювати студентів до навчання.

Видатний педагог вважав, що викладач несе відповідальність за навчання і виховання молоді. Він хотів його бачити високоосвіченою, високоморальною особою, яка досконало знає свою справу, сумлінно виконує вчительський обов'язок, є справедливою, послідовною і цілеспрямованою у своїх діях.

На наш погляд, у підготовці до просвітницько-педагогічної діяльності викладачів значну роль відігравали твори Бориса Грінченка. Як свідчить аналіз літературної, публіцистичної та педагогічної спадщини Б. Грінченка, велику увагу педагог приділяв моделі викладача, який відповідав певним вимогам.

Б. Грінченко як борець за розвиток національної самосвідомості та за відродження української народності на початку ХХ сторіччя докладав максимальних зусиль для створення громадських організацій, які могли сприяти такому відродженню. Значним кроком такого відродження стало створення товариства «Просвіта», що схарактеризувало другий етап просвітницько-педагогічної діяльності Бориса Грінченка - етап удосконалення просвітницько-педагогічних поглядів. Установлено, що на цьому етапі просвітницько-педагогічної діяльності Б. Грінченком проводилась робота щодо популяризації концепції національної школи серед педагогічної спільноти шляхом створення багаточисленних товариств «Просвіта» (у Катеринославі, Одесі, Чернігові, Херсоні), педагогічних спілок та співпраці з товариствами грамотності з метою видання та розповсюдження книжок українською мовою для дорослого населення, організації громадських читань з актуальних проблем політичного та освітянського життя, постановку в аматорських театрах п'єс українських авторів тощо.

Товариство «Просвіта» стала основною і найбільш поширеною громадською спілкою, яка надихнула український народ до розвитку національної самосвідомості, консолидувала всі прошарки українського суспільства з метою національного пробудження свого народу. Товариства «Просвіти» підняли дух українців, почуття національної та людської гідності, піднесли інтерес до свого народу, своєї культури і літератури.

Однією з перших в Україні було засновано київську «Просвіту» імені Т. Шевченка. Засновником та головою був Б. Грінченко, який склав статут цього товариства, в якому були прописані основні напрямки культурно-просвітницької діяльності товариств «Просвіта»: українізація народної освіти; культурно-просвітницька діяльність серед населення; поширення українського друкованого слова. У своїй культурно-просвітницькій діяльності «Просвіти» надавали велике значення поширенню серед народу українського друкованого слова. На засіданнях видавничої комісії київської «Просвіти» восени 1906 р. було затверджено реєстр тем, на які в той час вважалось необхідним видавати книжки. Реєстр складався з розділів: «Природознавство», «Географія політична й соціальна вкупі з етнографією», «Українська історія та історія літератури», «Всесвітня історія». «Економіка» і «Право».

Безперечним є той факт, що для створення піднесеного та радісного настрою в процесі навчання, необхідно, передусім, щоб сам педагог мав такий же настрій, для цього необхідно створити для викладача сприятливі умови побуту та культурного розвитку, при яких він зможе з любов'ю та піднесеним настроєм передати свої знання учням [3]. Борис Грінченко добре знав жалюгідне правове і матеріальне становище учителя на кінці ХІХ – початку ХХ століття в Росії. У статті «По поводу эмеритальной кассы учащихся в народных школах» автор дав аналіз соціально-економічного, правового, загальнокультурного і професійного рівня українського вчителства того часу.

Щоб забезпечити високий рівень викладання, педагог повинен мати всі необхідні умови для праці — як у навчальному закладі, так і вдома. «Тільки тоді вчителі стоятимуть на належній висоті,— наголошував автор,— коли думку про швидше засвоєння учнями того чи іншого повідомлення не супроводжуватиме думка про порвані чоботи чи пальто...» [2]. При цьому Б. Грінченко пропонував запровадити так звані емеритальні каси, щоб поліпшити матеріальне становище педагогів.

Відповідно до статистичних даних перепису населення України за 2001 рік, в нашій країні мешкає понад 130 народностей, а майже половина народонаселення вважають за рідну мову не державну мову країни. В умовах сучасної української школи, на наш погляд, доцільно буде дотримуватись принципу природовідповідності за Борисом Грінченком. Цей принцип полягає в необхідності уникнення в навчанні та у виховному процесі всього, що суперечить звичкам, традиціям середовища, в якому знаходиться людина, розвивати, тренувати природні задатки, діяти у злагоді з природою. Насамперед основою принципу природовідповідності є навчання рідною мовою. За Борисом Грінченком, реалізація цього принципу потребує навчання на початковому етапі вести рідною мовою з поступовим переходом до державної мови. Дотримання принципу природовідповідності дозволить новим поколінням максимально досягнути курс повної, професійно-технічної та вищої освіти і, відповідно, зробити максимальний внесок у розбудову української держави.

На основі аналізу просвітницько-педагогічної діяльності Бориса Грінченка виявлено та узагальнено позитивний досвід поширення ідеї національного та духовного відродження, єднання нації та розбудови національної школи. У сучасних умовах, на наш погляд, досвід видатного педагога та суспільно-політичного діяча може бути використаний у процесі начально-виховного процесу зі застосуванням інформаційних технологій, таких, як: дистанційне навчання, електронні підручники, електронні бібліотеки, мультимедійні засоби, мережі Internet.

Додатковим аспектом застосування педагогічного досвіду Бориса Грінченка в сучасних умовах можна вважати необхідність чіткого дотримання системності подання матеріалу в друкованих виданнях. Контроль з боку держави за переліком та якістю друкарської продукції для юнаків та дорослих дозволить виховати всебічно розвинених та ерудованих громадян з відчуттям національної гідності та самосвідомості.

Аналізуючи наведені матеріали, можна відзначити, що Борис Грінченко вніс значний вклад в розбудову національної педагогіки, історії, культури, був духовним лідером як в питаннях педагогіки, так і в питаннях відродження національної самосвідомості нації. **Перспективи подальших досліджень** вбачаємо у вивченні педагогічної спадщини інших лінгводидактів цього періоду.

1. Грінченко Б. Тяжким шляхом / Б. Грінченко – К., 1912. – 78 с.
2. Грінченко Б. По поводу эмеритальной кассы учащихся в народных школах / Б. Грінченко // Русский начальний учитель, 1884, №2. – С. 496
3. Грінченко Б. Змиевские педагогические курсы / Б. Грінченко // Русский начальний учитель, 1883, №8. – С. 594-602.
4. Грінченко Б. Чого нам треба? / Б. Грінченко – Львів, 1905. – 41 с.
5. Іванова К.В. Педагогічний шлях Б.Д.Грінченка / К.В. Іванова // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. праць / Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С.Сковороди. Х., 2005. – Вип. 23. – С. 47-54
6. Іванова К.В. Педагогічні погляди Б.Д.Грінченка / К.В. Іванова // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. праць / Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С.Сковороди. Х., 2006. – Вип. 24. – С. 48-57
7. Пісочинець Д. Просвітньо-видавнича діяльність Б.Грінченка / Д. Пісочинець // Над могилою Бориса Грінченка. – К.: Вік, 1910. – С. 52-64.
8. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у др. пол. XIX на поч. XX стол. / Н.С. Побірченко – К. – 2000. – 243 с.
9. Погрібний А.Г. Дружба велетнів (Б. Грінченко та І. Франко) / А.Г. Погрібний // Вітчизна. – 1967. – №2. – С. 164-173.
10. Погрібний А.Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX – початку XX століття. Питання ідейно-естетичної еволюції / А.Г. Погрібний – К.: Либідь, 1990. – 232 с.